

DANIEL LINDMARK & OLLE SUNDSTRÖM

Vem bär ansvar för kyrkans agerande mot samerna i historien?

Några avslutande reflexioner

I vår inledning till antologin diskuterar vi hur vitboksprojektet om de historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna ska förstås. Vi tar hjälp av John Torpeys typologi över ”retrospektiva praktiker” som handlar om ”kritiska reflexioner över och granskningar av historiska oförrätter”. Torpeys modell skiljer mellan olika kategorier av retrospektiva praktiker utifrån deras syfte, det vill säga vad de vill åstadkomma.¹ Vitboksprojektet om Svenska kyrkan och samerna väljer vi att placera i kategorin *kommunicerande historia*. Det handlar nämligen om att sprida kunskap om hur relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna har sett ut genom historien. Samtidigt uttrycker vi styrgruppens förhoppning att projektet också ska kunna leda till både *ursäktande* och *försonande praktiker*. På motsvarande sätt placerar vi in vitboksprojektet på det första steget, *erkännande*, i Tore Johnsens teologiska försoningsmodell. Detta innebär att tala sanning om vad som har hänt. Även i det fallet uttrycks en förhoppning om att projektet ska få en vidare betydelse. Då handlar det om att skapa förutsättningar för fortsatta steg i en försoningsprocess.

De frågor som skulle behöva göras till föremål för en fördjupad diskussion berör de grundläggande förutsättningarna för att de fakta som presenteras i antologins 33 artiklar ska kunna bli användbara i ett fortsatt försoningsarbete. Det handlar om möjligheterna att fastställa huruvida kyrkan har begått övergrepp gentemot samerna i historien. På vilka grunder kan man hävda att övergrepp har begåtts? Frågan är

¹ Se vidare David Sjögren, ”Att göra upp med det förflutna: Sanningskommissioner, officiella ursäkter och vitböcker i ett svenskt och internationellt perspektiv”, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016).

om det över huvud taget går att lägga moraliska aspekter på historien. Med vilken måttstock ska man i så fall döma gångna tiders människor? Hamnar man inte i ett anakronistiskt och kontextlöst betraktelsesätt om man tar sin utgångspunkt i dagens normer och värderingar? Lika viktigt är att diskutera frågor som rör kyrkans ansvar för historien. Kan Svenska kyrkan i dag ställas till svars för övergrepp som ägde rum för flera hundra år sedan? Går det att särskilja vad som var kyrkans respektive statens ansvar i en tid när kyrkan var en del av statsapparaten?²

De anförda frågorna är många, och ytterligare frågor skulle med lätthet kunna formuleras. Att kortfattat och entydigt besvara dem framstår dock inte som lika enkelt. Vår ambition inskränker sig därför till att föra en diskussion som förhoppningsvis kan ge vissa utgångspunkter för fortsatta reflexioner över de historiska, nutida och framtida relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. Våra resonemang kommer i huvudsak att röra hur beslut har fattats och verkställts på olika nivåer samt i vilken utsträckning enskilda individer kan sägas ha representerat kyrkan. Den övergripande frågan gäller vilket ansvar kyrkan som organisation kan sägas ha haft i olika frågor. Som vi påpekat i inledningstexten, har artikelförfattarna valt olika sätt att förhålla sig till vitboksprojektets uppdrag. Det kan därför vara motiverat med en lite mer samlad diskussion av frågorna kring kyrkans ansvar. Eftersom den aktuella artikelsamlingen är en vetenskaplig antologi, kommer våra resonemang att hålla sig inom de historiska vetenskapernas rāmärken.³ Med mera normativa eller konstruktiva utgångspunkter behandlas flera av de ställda frågorna i Tore Johnsens och Carl Reinhold Bråkenhielms bidrag i boken *Samerna och Svenska kyrkan: Underlag för kyrkligt försoningsarbete* som sammanfattar vitboksprojektet och ger perspektiv på dess resultat.⁴

2 Frågorna har tidigare formulerats i Daniel Lindmark, ”Sanningen ska göra er fria: Kyrkan, samerna och historien”, i Lars Söderholm, Henrik Friberg-Fernros, Erik Lundgren & Hanna Stenström (red.), *Religion: Konflikt och försoning* (Lund 2015) s. 83–93, dock utan att följas av några egentliga svar.

3 För en utförligare diskussion av de frågor som aktualiseras vid historikers involvering i retrospektiva praktiker, se Daniel Lindmark, ”Historiebruk i retrospektiva praktiker: Historikers bidrag till försoning”, i Daniel Lindmark (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria: De språkliga minoriteterna på Nordkalotten* (Umeå 2016a). Artikeln bygger till stor del på erfarenheter från ”Svenska kyrkan och samerna – ett vitboksprojekt”.

4 Tore Johnsen, ”Erkänd historia och förnyade relationer: Perspektiv på försoningsarbe-

Kyrkan på nationell nivå

För att kunna komma närmare ett svar på frågan om vilket ansvar Svenska kyrkan i dag kan sägas ha för det som har hänt genom historien, finns det anledning att diskutera hur kyrkan har framträtt och representerats i sina kontakter med samerna. I det här avsnittet kommer vi att diskutera hur kyrkan har framträtt på den nationella nivån, medan nästa avsnitt behandlar den regionala och lokala nivån.

Om Svenska kyrkan som nationell organisation i dag ska tänkas bära ett ansvar för kyrkans historiska relationer till samerna, framstår det som naturligt att diskutera hur kyrkan har agerat på nationell nivå. Det är dock inte helt enkelt att ringa in kyrkans nationella ledning. Kyrkan i äldre tid hade nämligen en relativt svag nationell struktur. Alltsedan medeltiden bestod kyrkan i hög grad av ett antal relativt självständiga stiftskyrkor under ledning av en biskop. Det var först på 1600-talet som universiteten tog hand om prästutbildningen, men stora delar av det lägre prästerskapet fortsatte att få i princip all sin utbildning vid stiftsstadens gymnasium. Stiftschefen ordinerade präster, och prästmöten hölls stiftsvis. Den nationella nivån gjorde sig allt tydligare gällande från 1600-talets senare del när kyrkolag, kyrkohandbok, katekesutveckling och psalmbok kom att fungera som riksläkare. Det var ofta prästeståndet som uttryckte nationalkyrkans hållning i olika frågor, och genom cirkulärskrivelser kunde prästeståndet förmedla sin vilja till stift och församlingar. När ståndsriksdagen ersattes av tvåkammarriksdagen på 1860-talet, tillkom kyrkomötet för att fungera som kyrkans nationella organ. Först på 1900-talet framträdde biskopsmötet i sin institutionaliserade form.

Det har inte företagits någon systematisk undersökning av vilka beslut som kyrkan har fattat på nationell nivå i frågor som rör samerna, deras kultur och religion. Ett särskilt problem med prästeståndet som nationellt organ har att göra med att de flesta av dess beslut tillkom inom ramen för riksdagsbeslut som antogs av de fyra stånden gemensamt. Oftast var det dessutom Kungl. Maj:t som formellt fat-

tet mellan kyrkan och samerna”, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *Samerna och Svenska kyrkan: Underlag för kyrkligt försoningsarbete* (under utg.); Carl Reinhold Bråkenhielm, ”Den nedbrutna skiljemuren”, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *Samerna och Svenska kyrkan: Underlag för kyrkligt försoningsarbete* (under utg.).

tade besluten efter hänvändelse från ständerna. Denna oklarhet kring prästeståndets möjlighet att representera kyrkan på nationell nivå kan illustreras med tillkomsten av 1723 års undervisningsförordning för lappmarken. Det var 1723 års riksdag som fattade beslutet, och även om meningarna var delade i prästeståndet om hur skolorna skulle vara utformade, stod prästeståndet bakom beslutet att inrätta ett skolsystem för samerna. Var det ett kyrkligt eller ett statligt beslut? Eller var det både ett kyrkligt och ett statligt beslut? Ett sätt att besvara dessa frågor skulle kunna vara att ta fasta på det faktum att detta var den ordning som vid den aktuella tidpunkten gällde för hur kyrkans beslut fattades. På så sätt var det ett kyrkligt beslut.

Relationen mellan kyrkan och staten utgör ett särskilt problem när det gäller att utvärdera vilket ansvar som Svenska kyrkan i dag skulle kunna tänkas ha för kyrkans agerande i historien. Genom sin representation i prästeståndet var kyrkan med och fattade beslut på den nationella nivån, men kyrkan deltog också i att implementera beslut som hade fattats av Kungl. Maj:t utan att ständerna först hade fått uttala sig i ärendet. Hanteringen av de så kallade ”trolldomsrannsakingarna” i lappmarkerna på 1680-talet demonstrerar detta. Det var Kungl. Maj:t som uppdrog åt landshövdingen i Västerbotten och biskopen i Härnösands stift att genomföra en undersökning av de religiösa förhållandena bland samerna, och i 1688 års kommission ingick både landshövdingen och biskopen. Kyrkans ansvar kan knappast särskiljas från statens i detta ärende.

Kyrkan var inte självstyrande i organisatoriska frågor. Det var Kungl. Maj:t som fattade beslut i ärenden som rörde församlingsstruktur. Den speciella kyrkliga organisationen för samerna i Jämtland-Härjedalen med fyra extraterritoriella lappförsamlingar beslutades således av Kungl. Maj:t, men beslutet tillkom på förslag av Härnösands domkapitel, så ansvarsbördan ligger på både kyrkliga och statliga instanser.⁵ Motsvarande resonemang skulle kunna tillämpas på tillkomsten av kyrkplatser och prästboställen i det samiska området. Även om det var Kungl. Maj:t som fattade besluten, kom initiativen ofta från försam-

⁵ Lars Thomasson, ”Lappförsamlingarna i Jämtland-Härjedalen 1746–1941: Gemenskap eller segregering?”, i Lindmark & Sundström (2016).

lings- och stiftsnivån. Inte sällan var dock staten aktivt involverad i ärendenas beredning via landshövdingen eller någon annan representant.⁶ Även här kan det alltså vara svårt att särskilja kyrkans ansvar från statens för fattade beslut. Kyrka och stat agerade samfällt.

I det här sammanhanget är det intressant att notera att det relativt tidigt etablerades en nationell styrning av de kyrkliga förhållandena i lappmarkerna. År 1739 inrättades nämligen Direktionen över lappmarkens ecklesiastikverk. Direktionen hade sitt säte i Stockholm, och bland dess ledamöter fanns både präster och lekmän. I kyrkliga frågor som rörde lappmarksförsamlingarna hade stiftsledningarna i Härnösand och Åbo att rätta sig efter Direktionens beslut. Besluten i Direktionen byggde på underlag från stiftet, och Direktionen höll sig underrättad om utvecklingen i lappmarksförsamlingarna och deras skolor via visitationsprotokoll och ämbetsberättelser som kontinuerligt skickades in från stiftet.

Lappmarksdirektionen skulle kunna uppfattas som det kyrkliga organ som uttryckte kyrkans officiella policy gentemot samerna under sin verksamhetsperiod 1739–1801.⁷ Problemet är bara att det aldrig författades några policydokument som på ett klart och tydligt sätt uttryckte kyrkans principiella relation till samerna. Snarare förefaller Direktionens verksamhet ha präglats av ett antal beslut i enskilda frågor. Naturligtvis går det ändå att skapa en bild av Direktionens principiella hållning till samerna, deras kultur och religion, men det är betydligt svårare. Tydligast kommer Direktionens övergripande styrning till uttryck i utbildningsfrågorna. Direktionen tillkom när 1723 års undervisningsförordning höll på att implementeras, och Direktionen fattade sådana beslut som att skolorna skulle anta kvinnliga elever och utbilda kateketer. Andra viktiga beslut rörde tillkomsten av det så kallade ”sydlapska bokspråket” och den kyrkliga litteratur som gavs ut i den språkdräkten.⁸ Över huvud taget är det befogat att hävda att den

6 Gudrun Norstedt, ”Hur kyrkor och prästbord tog plats i det samiska landskapet”, i Lindmark & Sundström (2016).

7 Det övergripande ansvaret för ”lappmarkens ecklesiastikverk”, d.v.s. de kyrkliga frågorna i lappmarksförsamlingarna, kom därefter att hamna hos Kanslersgillet respektive Kanslistyrelsen, innan det år 1840 placerades hos Ecklesiastikdepartementet.

8 Se Olavi Korhonen, ”Samiskan under fyra sekel i Svenska kyrkans arbete”, i Lindmark & Sundström (2016).

intensifiering av missions- och undervisningsinsatserna som ägde rum på 1700-talet till stor del var ett resultat av Lappmarksdirektionens ledning av det kyrkliga arbetet bland samerna.

Det var dock inte alla frågor som underställdes Direktionens bedömning. Många ärenden avgjordes på stiftsnivå. Man skulle kunna tänka sig att de viktigare frågorna behandlades av Direktionen, men någon högre grad av systematik förefaller inte ha präglat uppdelningen av ärendena. Framför allt är det uppenbart att det inte finns någon forskning som systematiskt har undersökt detta.

Kyrkan på regional och lokal nivå

Att kyrkan på stiftsnivå hade möjlighet att utforma en policy gentemot samerna framgår av Lars Elenius artikel om ”Stiftsledningen och minoritetspolitiken”.⁹ Varje enskild biskop i Härnösands och Luleå stift kunde dessutom sätta sin personliga prägel på hur stiftet och dess församlingar skulle hantera samerna, deras språk och kultur i kyrka och skola.¹⁰ För tiden före 1800-talets mitt är det dock svårt att urskilja någon särskild stiftspolicy. I sin artikel laborerar Elenius med långa tidsperioder och placerar in den kyrkliga minoritetspolitiken i den statliga.

Oavsett var och av vem politiken formulerades, var det på stiftsnivån den genomfördes. Stiftsledningen i form av biskop och domkapitel hade ansvar för den kyrkliga verksamheten i stiftets församlingar, också i de så kallade lappmarksförsamlingarna. Stiftsledningen arbetade med övergripande frågor som församlingsstruktur och prästrekrytering, men följde också mycket nära gudstjänstliv och undervisning i enskilda församlingar. Genom biskops- och prostvisitationer samt rapportering från lokala präster och lärare höll man sig informerad om läget. Beslut som fattades på stiftsnivån meddelades i brev och cirkulärskrivelser. Också beslut från Kungl. Maj:t fördes ut till församlingarna via domkapitlets cirkulär.

Hur ska då ansvaret för stiftens agerande gentemot samerna för-

⁹ Lars Elenius, ”Stiftsledningen och minoritetspolitiken”, i Lindmark & Sundström (2016).

¹⁰ Elenius skriver visserligen att minoritetspolitiken generellt utformades på nationell kyrklig och statlig nivå, medan implementeringen skedde på stiftsnivån. Samtidigt visar han dock hur biskop Bergqvist i det nybildade Luleå stift utvecklade en politik som skilde sig från Härnösandsbiskoparna Landgrens och Johanssons.

delas? Är det en fråga för kyrkan som helhet, eller ligger ansvaret på stiftsnivån? Vilket ansvar har till exempel Luleå stift i dag för konsekvenserna av den minoritetspolitik som biskop Bergqvist var med om att formulera och genomföra i början av 1900-talet? Flera av artiklarna i denna antologi pekar ut Bergqvist som en av ideologerna bakom den segregande nomadskolereformen 1913 och det kulturstadietänkande som den byggde på.¹¹ Björn Norlin och David Sjögren försöker i sin artikel reda ut vilket inflytande som stiftsledningen i form av biskop och domkapitel hade över de samiska utbildningsfrågorna vid sekelskiftet 1900. Även om det var på statligt uppdrag som Bergqvist genomförde sin utredning av den samiska undervisningen och dess omorganisering, förefaller Norlin och Sjögren mena att Bergqvist utförde uppdraget i sin egenskap av biskop. Ett statligt utredningsuppdrag skulle eventuellt kunna betraktas som en statlig syssla, men som biskop i en statskyrka var Bergqvist både en statlig ämbetsman och en kyrkans tjänare, och dessa roller var svåra, för att inte säga omöjliga, att separera. Därför förefaller det rimligt att dra slutsatsen att Bergqvist också som utredare representerade kyrkan. Både genom sin utredning och sina övriga publikationer påverkade Bergqvist dessutom den allmänna opinionen, inklusive präster och lärare i det egna stiftet. Slutligen framhäver Norlin och Sjögren biskopens och domkapitlets ansvar för att implementera, administrera och övervaka nomadskolan. Resonemangen mynnar ut i slutsatsen att kyrkans dåtida företrädare, inklusive biskop Bergqvist, genom sitt agerande iklädde sig ett ansvar för de långsiktiga konsekvenserna av nomadskolan och dess bakomliggande ideologi. Författarna berör dock inte frågan om huruvida ”kyrkans ansvar” är begränsat till Luleå stift eller om det ska utsträckas till kyrkan som helhet, inte heller om dagens kyrka bär något ansvar för det inträffade och huruvida detta i så fall ska knytas till stifts- eller riksnivån.

Frågorna blir inte enklare att besvara när vi rör oss på den lokala församlingsnivån. Där är det för huvuddelen av den aktuella tiden svårt att särskilja den kyrkliga sfären från den kommunala. Socknen

¹¹ Elenius (2016); Björn Norlin & David Sjögren, ”Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900: Inflytande, vägval och konsekvenser?”, i Lindmark & Sundström (2016); Erik-Oscar Oscarsson, ”Rastänkande och särskiljande av samer”, i Lindmark & Sundström (2016).

hanterade både kyrkliga och världsliga ärenden. Inte ens när den borgerliga kommunen separerades från den kyrkliga på 1860-talet, blev gränsdragningen helt tydlig. Lena Karlssons och Marianne Liliequists artikel illustrerar detta.¹² Trots att fattigvården blev en kommunal angelägenhet, hade kyrkoherden även fortsättningsvis rätt att sitta i fattigvårdsstyrelsen. Biskop Israel Bergman lyckades utverka statsbidrag till samernas fattigvård, men bidraget skulle hanteras av lokala kommittéer där präster och kyrkvårdar skulle ingå. Författarna till artikeln menar att kyrkliga företrädare ända fram till 1918 hade ett avgörande inflytande över den lokala fattigvården för samerna. Men hur ska prästernas engagemang i fattigvården uppfattas? Var det ett kyrkligt eller ett kommunalt uppdrag? Agerade man som kyrkans män eller kommunens? Det är kanske inte helt nödvändigt att kunna göra dessa distinktioner på ett fullt tillfredsställande sätt för att det ska bli möjligt att diskutera kyrkans ansvar. Det räcker kanske med att konstatera att kyrkan var involverad i verksamheten och att kyrkan därmed också iklädde sig ett ansvar, alldeles oavsett det faktum att kyrkan samverkade med andra aktörer.

Ett annat exempel lämnas i Per Axelssons artikel om samerna i folkbokföringen. När den nationella statistiken tillkom vid mitten av 1700-talet, fick prästerna i uppdrag att leverera uppgifter ur kyrkböckerna, och från 1805 efterfrågades explicit uppgifter om samerna. Från 1800-talets senare del blev det allt viktigare för de svenska myndigheterna att få kunskap om de delar av den svenska befolkningen som inte ansågs vara av "svensk stam". Prästerna skulle då lämna allt mer detaljerade uppgifter om befolkningens härkomst, där kategorier som "hellappar" och "halvlappar" signalerade ett underliggande rastänkande. Kyrkbokföringen låg också till grund för rasbiologiska undersökningar, där prästerna beredvilligt hade ställt uppgifter till förfogande. Hur ska vi uppfatta kyrkans och prästerskapets roll i folkbokföringen? Var det ett kyrkligt uppdrag, eller lämnade man uppgifterna i egenskap av statliga ämbetsmän? I förlängningen måste man också ställa frågan om det spelade någon roll att kyrkan gick i statens ledband. Hade

¹² Lena Karlsson & Marianne Liliequist, "Fattigauktioner och samiska ålderdomshem: Synen på äldre samer i samband med åldringsvården", i Lindmark & Sundström (2016).

inte kyrkan och prästerskapet i alla fall ett moraliskt ansvar för sin medverkan i verksamhet som i dag framstår som tvivelaktig?

Kyrkan och dess präster

Hittills har vi diskuterat olika problem vid försöken att fastställa kyrkans ansvar för beslut som har fattats på olika nivåer i den kyrkliga organisationen. Det finns också anledning att behandla vilket ansvar kyrkan kan tänkas ha för enskilda prästers agerande. Petrus Noræus Fjellström (eller Per Noræus) var en präst som gjorde sig känd som ivrig bekämpare av den samiska religionen. Han var verksam i Pite lappmark på 1680-talet, när de så kallade "trolldomsrannsakingarna" gick fram där.¹³ När han förstörde samiska offerplatser, beslagtog trummor och anklagade folk för avgudereri inför tinget menade han att han agerade i linje med de intentioner som Kungl. Maj:t hade uttryckt i brev till biskop och landshövding. En av resorna hade företagits tillsammans med länsman och andra män, så Noræus hade inte agerat helt på egen hand. Ska Noræus ivriga jakt på samiska kultföremål uppfattas som ett självsvaldigt agerande av en enskild präst, eller bör hans handlingar betraktas som sanktionerade av kyrkan? Bedömningen av kyrkans dåtida och nutida ansvar beror på i vilken mån Noræus kan uppfattas som en representant för kyrkan som helhet när han ingrep mot samisk religion.

Individuella präster och teologer gav genom århundradena uttryck för sin syn på samernas kultur och religion.¹⁴ I vilken mån kan dessa betraktas som representanter för kyrkan och dess officiella ståndpunkt när de uttalade sig om samerna och deras kulturella uttryck? Det är rimligt att anta att somliga av dem själva ansåg att de gav uttryck för kyrkans ståndpunkt, i den mån de gjorde det som en uttolkning av kristen teologi. Men det är inte detsamma som att andra företrädare för kyrkan eller kyrkan som organisation skulle dela denna uppfattning.

När enskilda präster som Lars Levi Læstadius var delaktiga i plund-

¹³ Daniel Lindmark, "Svenska undervisningsinsatser och samiska reaktioner på 1600- och 1700-talen", i Lindmark & Sundström (2016b); Olle Sundström, "Svenskkyrkliga förståelser av inhemsk samisk världsåskådning: En historisk översikt", i Lindmark & Sundström (2016); Anna Westman Kuhmunen, "Bassebájke: Heliga platser i landskapet", i Lindmark & Sundström (2016).

¹⁴ Sundström (2016).

ring av samiska gravar och hantering av samiska mänskliga kvarlevor finner sig samma fråga: I vilken mån representerade dessa präster kyrkan? I vilken utsträckning var och är kyrkan ansvarig för enskilda prästers agerande? I sin artikel hävdar Carl-Gösta Ojala att ”Svenska kyrkan har varit delaktig i gravplundring och utgrävning av kyrkogårdar, med liten eller ingen hänsyn till lokalbefolkningen och efterlevande”. För detta anför han två skäl, dels ”enskilda prästers och andra kyrkliga företrädares medverkan”, dels ”kyrkans centrala ställning och roll i samhället”.¹⁵ Kyrkans juridiska och moraliska skuld är därmed inte självklar, men Ojala pekar likafullt på ett viktigt förhållande – att kyrkan och dess representanter har utgjort en mer eller mindre väldefinierad maktfaktor i samhället och att kyrkan därmed har kunnat agera med större auktoritet än många andra.

Maja Hagerman skriver i sin artikel om enskilda prästers stöd för Herman Lundborgs och Rasbiologiska institutets verksamhet bland samerna.¹⁶ Prästen Georg Bergfors i Vittangi var en ivrig tillskyndare av fotograferingen och mätningarna av samerna, men det fanns också andra präster som tillhandahöll olika slag av stöd för verksamheten. De rasbiologiska undersökningarna förefaller dock inte ha haft officiell sanktion högre upp i den kyrkliga organisationen, utan det var enskilda prästmän som lämnade sina bidrag. I vad mån representerade dessa präster Svenska kyrkan i just detta ärende och i vilken utsträckning kan dåtidens kyrka sägas ha ett ansvar för deras agerande? Även om man skulle komma fram till att dåtidens kyrka hade ett ansvar för genomförandet av de rasbiologiska undersökningarna, återstår det att klargöra på vilket sätt dagens kyrka bär ansvar för detta.

Perspektiv på kyrkans ansvar för historien

Hittills har vi pekat ut ett antal problem som infinner sig när man försöker fastställa hur kyrkan på olika nivåer har agerat gentemot samerna. I flera fall har diskussionen utmynnat i ett antal obesvarade frågor. Det

¹⁵ Carl-Gösta Ojala, ”Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor”, i Lindmark & Sundström (2016).

¹⁶ Maja Hagerman, ”Svenska kyrkan och rasbiologin”, i Lindmark & Sundström (2016).

är tre frågor som återkommande gör sig påminda. Den första handlar om i vilken utsträckning kyrkan som organisation har fattat tydliga policybeslut i fråga om sitt agerande gentemot samerna. Den andra rör hur självständigt kyrkan har agerat i förhållande till statsmakten. Den tredje gäller i vilken utsträckning som enskilda präster i sitt agerande kan sägas representera kyrkan som organisation. Alla dessa frågor bygger på en föreställning om att kyrkan som organisation måste ha fattat tydliga beslut på någon nivå för att kunna ställas till svars för sitt agerande. Detta är kanske inte någon självklar utgångspunkt. Det kan därför finnas anledning att diskutera kyrkans ansvar – både i historien och i dag – lite mer utförligt.

Aktiva beslut av formella beslutsfattare på olika nivåer är bara ett av flera möjliga sätt att ringa in kyrkans ansvar. Utöver detta mer formella perspektiv på kyrkans ansvar kan ytterligare aspekter beaktas. Till dessa aspekter hör kyrkans och dess företrädares varierande roller i olika sammanhang, som inte bara har varit *beslutande*, utan också exempelvis *verkställande*, *initierande*, *samverkande*, *rådgivande* och *opinionsbildande*.¹⁷ I anslutning till diskussionen om kyrkans relation till staten har vi redan berört kyrkans verkställande roll. Inom ramen för ett statskyrkosystem fick kyrkan och dess företrädare verkställa beslut där staten var den egentliga beslutsfattaren. Det är möjligt att det finns en viss rimlighet i synsättet att kyrkan i sin verkställande roll hade ett mer begränsat ansvar än i sin roll som aktiv beslutsfattare, även om det inte är självklart att det *moraliska* ansvaret för enskilda handlingar ska bedömas som mindre bara för att någon annan har fattat beslutet. Vi har även tagit upp kyrkans initierande roll i ärenden där Kungl. Maj:t sedermera stod för de formella besluten. I dylika fall framstår kyrkans roll som mer aktiv, och därmed bör kanske ansvarsbördan bli tyngre. Vi har också gett exempel på kyrkans samverkande roll. I många fall samverkade kyrkliga aktörer med statliga och kommunala på ett sätt som gör det svårt att urskilja en tydlig gräns mellan ansvarsområdena, men det är inte säkert att kyrkans ansvar ska bedömas som mindre

¹⁷ För liknande resonemang, se Norlin & Sjögren (2016), där kyrkans inflytande över samisk utbildning vid sekelskiftet 1900 diskuteras i termer av utbildningspolitiskt policyarbete, kunskapsförmedling och opinionsbildning, organisering samt implementering och tillsyn.

bara för att man samverkat med andra. I sina roller som rådgivare och opinionsbildare bör kyrkan rimligen tillskrivas ett självständigt moraliskt ansvar.

I de förda resonemangen kring kyrkans olika roller har graden av aktivt och självständigt handlande utgjort den springande punkten för utmätning av kyrkans ansvar för agerande i olika frågor. Om vi anlägger ett dylikt perspektiv på kyrkans relationer till samerna genom historien, hur blir det då med *passivt handlande*? Om kyrkan inte har agerat alls, innebär det då att kyrkan inte heller har något ansvar? Eller finns det också ett ansvar i *underlåtenhet att handla*? I fråga om kyrkans ansvar för enskilda prästers agerande i sådana ärenden som berördes i det förra avsnittet, skulle man kunna hävda att kyrkan som organisation gav sitt tysta medgivande i de fall man valde att inte ingripa mot enskilda prästmän trots att deras agerande kommit till beslutsfattarens kännedom högre upp i den kyrkliga organisationen. Ofta kan det dock vara svårt att avgöra huruvida enskilda prästers agerande varit känt av deras överordnade, men exempelvis i Petrus Noræus Fjellströms fall vet vi att stiftsledningen hade kännedom om hans aktioner mot samiska kultföremål på 1680-talet.

Frågan om kyrkans underlåtenhet att handla gäller inte minst i vilken mån som kyrkan har stått på samers sida och försvarat deras rättigheter. Antologins artiklar är visserligen i huvudsak inriktade mot kyrkans aktiva handlande, men det skulle kunna finnas lika stor anledning att diskutera de tillfällen när kyrkan stillatigande har betraktat exempelvis hur de renskötande samerna har blivit alltmer trängda av beslut om konkurrerande markanvändning i form av jordbruk, skogsbruk, vatten- och vindkraftsutbyggnad och gruvsdrift. Kyrkans passivitet är förmodligen ett lika stort problem som de aktiva handlingarna.

Passiviteten hör kanske samman med en svagt utvecklad vilja att lyssna till samiska röster och faktiskt ta dem på allvar. I antologins artiklar återfinns en del samer som har protesterat mot kyrkans agerande. Det handlar om samer som har ifrågasatt det bryska förfaringssättet under 1680-talets religionsprocesser och den kraftiga påverkan de blev utsatta för i 1700-talets så kallade lappskola liksom den plundring som deras gravplatser blev föremål för på 1800-talet. De aktuella prästerna

tog ingen notis om samernas invändningar, utan den ifrågasatta verksamheten fortsatte.

Frågan om vilket ansvar som Svenska kyrkan i dag kan sägas ha för den kyrkliga organisationens och dess företrädares agerande gentemot samerna i historien är mycket komplex. Ett försök att besvara frågan väcker omedelbart många nya frågor. Är Svenska kyrkan samma kyrka i dag som för 300 år sedan? Har dagens kyrka anledning att ta ansvar för det som förekom inom ramen för det statskyrkosystem som övergavs år 2000? Kan en organisation, dess företrädare och medlemmar bära ett moraliskt ansvar för tidigare generationers handlingar? Frågornas komplexitet gör att det förmodligen är svårt att nå fram till en enhetlig uppfattning. I sitt bidrag till boken *Samerna och Svenska kyrkan: Underlag för kyrkligt försoningsarbete* skriver Tore Johnsen om *corporate guilt*, 'kollektiv skuld', och menar att kyrkan ur teologisk synvinkel kan betraktas som en kollektiv, organisk enhet med utsträckning i tid och rum.¹⁸ Därför är det enligt Johnsen möjligt att tänka sig att kyrkan kan bära en kollektiv skuld över generationer. I samma bok kvalificerar Carl Reinhold Bråkenhielm detta resonemang genom att friskriva dagens kyrkliga företrädare från individuellt moraliskt ansvar för handlingar som deras föregångare har begått i tjänsten.¹⁹ Samtidigt menar han att det är rimligt och "kanske till och med en plikt" att kyrkans företrädare uttrycker ånger över det som har hänt och en vilja att ställa saker till rätta.

Den springande punkten är kanske vilket ansvar som Svenska kyrkan i dag vill ta för kyrkans agerande gentemot samerna genom historien, samt vilket ansvar som samer vill att kyrkan ska ta. Då krävs förmodligen ingen definitiv lösning av frågorna om vem som har representerat kyrkan på olika nivåer, huruvida det har fattats aktiva och självständiga beslut, i vilken grad statskyrkosystemet har utgjort en förmildrande eller graverande omständighet eller i vilken mening Svenska kyrkan i dag kan sägas bära på en historisk skuld. Då blir det viktiga själva *viljan* att ta ansvar för historien som ett steg i en process som kan leda till förändring. Då kan kyrkan välja att lyssna till samiska röster i både

¹⁸ Johnsen (under utg.).

¹⁹ Bråkenhielm (under utg.).

historien och samtiden – och ta dessa röster på allvar. Frågan om ansvar för historiska oförrätter är till syvende och sist ingen historievetenskaplig fråga, utan snarare en moralisk, ideologisk och teologisk fråga. I den frågan kan Svenska kyrkan ta ställning, oavsett vem som bar det formella ansvaret i det förflutna.

Källor och bearbetningar

Tryckta källor och bearbetningar

- Bråkenhielm, Carl Reinhold. ”Den nedbrutna skiljemuren”, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *Samerna och Svenska kyrkan: Underlag för kyrkligt försöningsarbete* (under utg.).
- Elenius, Lars. ”Stiftsledningen och minoritetspolitiken”, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016).
- Hagerman, Maja. ”Svenska kyrkan och rasbiologin”, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016).
- Johnsen, Tore. ”Erkänd historia och förnyade relationer: Perspektiv på försöningsarbetet mellan kyrkan och samerna”, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *Samerna och Svenska kyrkan: Underlag för kyrkligt försöningsarbete* (under utg.).
- Karlsson, Lena & Marianne Liliequist. ”Fattigauktioner och samiska ålderdomshem: Synen på äldre samer i samband med åldringsvården”, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016).
- Korhonen, Olavi. ”Samiskan under fyra sekel i Svenska kyrkans arbete”, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016).
- Lindmark, Daniel. ”Sanningen ska göra er fria: Kyrkan, samerna och historien”, i Lars Söderholm, Henrik Friberg-Fernros, Erik Lundgren & Hanna Stenström (red.), *Religion: Konflikt och försöning* (Lund 2015) s. 83–93.
- Lindmark, Daniel. ”Historiebruk i retrospektiva praktiker: Historikers bidrag till försöning”, i Daniel Lindmark (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria: De språkliga minoriteterna på Nordkalotten* (Umeå 2016a).
- Lindmark, Daniel. ”Svenska undervisningsinsatser och samiska reaktioner på 1600- och 1700-talen”, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016b).
- Norlin, Björn & David Sjögren. ”Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900: Inflytande, vägval och konsekvenser?”, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016).

- Norstedt, Gudrun. "Hur kyrkor och prästbord tog plats i det samiska landskapet", i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016).
- Ojala, Carl-Gösta. "Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor", i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016).
- Oscarsson, Erik-Oscar. "Rastänkande och särskiljande av samer", i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016).
- Sjögren, David. "Att göra upp med det förflutna: Sanningskommissioner, officiella ursäkter och vitböcker i ett svenskt och internationellt perspektiv", i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016).
- Sundström, Olle. "Svenskkyrkliga förståelser av inhemsk samisk världsåskådning: En historisk översikt", i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016).
- Thomasson, Lars. "Lappförsamlingarna i Jämtland-Härjedalen 1746–1941: Gemenskap eller segregering?", i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016).
- Westman Kuhmunen, Anna. "Bassebájke: Heliga platser i landskapet", i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016).